

Visan om Pernau och Reval 1565.

Under reformationsfejden hade det tryckta ordet alltmer börjat komma till användning i kampen mellan trosfienderna, och den flygskriftsflod, som vällde över landen, blev av utomordentlig betydelse för opinionsbildningen, då de ledande skikten å ömse sidor förstodo att propagera för sina idéer och att ge sin egen uttolkning åt varje tilldragelse på krigsskådeplatsen. Denna form för krigföring nådde även upp till Skandinavien, då någon vädjan till folkopinionen var av nöden, och under det nordiska sjuårskrigets tid finna vi den i full blomstring. I kampen mellan makterna, Sverige å ena, Danmark, Lübeck och Polen å andra sidan utnyttjades dessa stridsmetoder i sådan utsträckning och på sådant sätt, att man vid fredsslutet 1570 fann det nödvändigt att inrymma en särskild paragraf härom. Det heter bl. a. i fredstraktaten med Danmark, att en mängd »Schande- und Schmege-dichte» utsprits till både konungarnas och folkens vanära och därigenom ökat hatet och splitet mellan folken och ytterligare förlängt kriget. För att förekomma anstiftande av ny oenighet genom dessa skrifter skola konungarna tillse, att de ej omtryckas eller kringspridas i avskrift. De tryckare och andra personer, som äro i besittning av dylika, skola på bestämd tid och ort lämna dem ifrån sig. Om i framtiden någon låter skriva eller trycka en skrift, som går någons åra för när, skall han straffas till livet¹.

De flesta av de skrifter, som från högre ort utsändes för att bearbeta folkstämningen, voro riktade till det egna landets befolkning, men åtskilliga voro även avsedda för internationell publik, och i så fall utgingo de på tyska eller latin.

Bland de tryckalster, som under nordiska sjuårskriget utdistribuerades i utlandet för att verka för Sveriges intressen, förekommer även sådana på rim, mestaparten avsedd att sjungas på populär melodi, vilken oftast stod angiven. De flesta synas numera vara förkomna, möjligen till följd av ovannämnda moment i fredstraktaten. Men våra bibliotek rymma dock tillräckligt för att ge

¹ Sveriges Traktater, IV, s. 402.

oss en föreställning om dessa visors karaktär och även ge oss en inblick i den roll de spelade eller ansågos spela.

I allmänhet är författaren till en flygskrift okänd, ett tomt namn eller en pseudonym och vi äro utan möjlighet att tränga bakom förlåten för dess tillkomst. Här skall en politisk visa behandlas, vilken vi ha möjlighet att något mer förstå och som kom att få en betydelse utöver den rena propagandan.

På Kungliga Biblioteket i Stockholm finns bevarat ett tryckt exemplar — det enda existerande — av en visa från 1565, som behandlar ett avsnitt av krigsfejden i Livland samma år. Dess titel är av den hävdvunnet långrandiga typen: »Ein neue Liedt, wie die vertriebenen Ordenshern, nach verrettlicher einnehmung der Stadt Pernow, fur Reuell gezogen, vnd den dritten tag durch der Kön. Ma. zu Schweden Stadthaltern vnd Feltobersten jn Lieflandt, den gestrengen vnd ehreuesten Hern Henrich Clauson Rittern, Erbgesessen zu Kankas, abgeschlagen worden.»

Innan själva visan behandlas, finns anledning att något ingå på förspelet till de händelser, som beröras i den.

Det ryska överfallet 1558 på Tyska ordens välde i de baltiska provinserna hade inlett en tid av största förvirring i landet. Polen, Danmark och Sverige blandade sig i oredan¹. För Sveriges vidkommande fördes kriget till stor del med tyska legoknektar, vilka ofta utgjordes av förutvarande ordenssoldater. Från att till en början ha försiggått gynnsamt för svenskarna stagnerade krigsföretagen under år 1565 till följd av legoknektarnas opålitlighet och obenägenhet för strid, då solden ej alltid utbetalades på bestämda tider och vid vissa tillfällen helt och hållet uteblev. Avdankning och rymning förekom, en mängd soldenärer samlade sig till en hel liten här under befäl av Caspar von Oldenbokum, en krigsöverste i Tyska ordens tjänst, och bedrev plundringar på de av svenskarna erövrade områdena. I det av svenskarna besatta Pernau hade i april 1565 ytterligare en del soldenärer avdankats och skulle följaktligen lämna staden, men innan detta skedde, hade man sammansvurit sig med Oldenbokums skara, stadsporten öppnades under natten — enligt en samtida krönikeskildring efter ett gille, som de avdankade soldaterna givit för de förnämste i staden² — och den fåtaliga svenska besättningen nedhöggs av de infallande fienderna. Framgången uppmuntrade ordenstrupperna, och i augusti månad samlades den nu betydligt ökade styrkan framför Reval för att rycka även denna stad ur svenskarnas

¹ För det följande se Th. Annerstedt: Svenska väldet i Livland 1564—1570, s. 17 ff.

² Balthasar Russow: Chronica der Prouintz Lyfflandt, 1578, pag. 100.

händer. Häri misslyckades de dock fullständigt. Stadens försvarare Henrik Horn ryckte ut och satte genom en seger över dem stopp för deras vidare framfart. Då strax härefter Oldenbokum själv blev skjuten i en träffning, upplöstes hans strövkår.

Det är dessa händelser som visan handlar om. Den har varit avsedd att sjungas och sönderfaller ur innehållssynpunkt i två avsnitt, det första av berättande karaktär, det andra av ren propagandanatur.

1

Was wollen wir singen zu dieser frist,
Wie es jn Lieflland ergangen ist.
In diesem funff vnd sechtzigsten jare,
Wolt jr mir ein weile hören zu,
Ich wils euch offenbaren, ja offenbaren.

2

Der Orden ist aus Lieflandt gar verdrungen,
Die Thumbhern haben die letzten Vesper gesungen,
Der Reusse thet ihn die platte scheren,
Das war dem Orden ein grosse Schandt,
Das sie sich nicht besser theten weren, ja weren.

3

Lob vnd ehr sey der Schwedischen Cron,
Die hatt noch bey Lieflandt das beste getan,
Das that den verjagten Orden verdriessen,
Sie brachten zusamen ihren Radt,
Eine glocke theten sie giessen, ja giessen.

4

Vnd wie ihr Radt war gar gemacht,
Zogen sie fur Pernow in der nacht.
Mit verretterey theten sie es innemen.
Sie erwurgten die redliche Schweden darin.
Des mogen sie sich wol schemen, ja schemen.

5

Vnd wie ihn die verretterey thet gelingen,
Wolten sie die Schweden gar aus Lieflland dringen,
Fur Reuell sind sie gezogen,
Den Eilften Augusti, sag ich euch furwahr,
Han sie zur obersten Mholen¹ ihr Leger geschlagen, ja
geschlagen.

¹ Russow har (s. 102) »äuersten Mölen in dem Eyckholte».

6

Sie hatten wol bey zwölf hundert pferde aldar,
Darunter mancher Meineidiger Böswicht war,
Die ihr Eidt vnd Ehr haben vergessen.
Es war auch darunder mancher redlicher man,
Den thue ich all Ehre zumessen, ja zumessen.

7

Den dreyzehend Augusti es geschach,
Hern Henrich Clausson man aus Reuell ziehen sach,
Mit Reutern vnd fromen Landzknechten.
Nach der obersten Mholen stundt all jr sin,
Mit den feinden wolden sie fechten, ja fechten.

8

Wie dieselben solches haben vernomen,
Das wir zu scharmutzeln weren aus gekomen,
Theten sie vns schendelichen tadelen,
Sie thaten vns fur Crabaten schelten,
Wolten vmb vns ihre pferde nicht sadelen, ja sadelen.

9

Es weret aber nicht gar lange,
Die Crabaten machten ihnen so bange,
Das sie mit schanden musten weichen,
Sie liessen alle das ihre jm Leger stan,
Fur den Crabaten musten sie streichen, ja streichen.

10

Was sol ich viel van den gewaltigen Helden singen,
Fur Reuell thet es in nicht wol glingen,
Des mögen sie sich wol schemen,
Zwei von ihren stucken liessen sie stan,
Zwo Fanen liessen sie sich nemen, ja nemen.

11

Den Schwedischen Adel muss ich preisen,
Die Finnischen Reuten theten wol beweisen,
Die Deutschen muss ich loben,
Die noch bey der Kön. M. gbleiben sindt,
Haben tapfer auff den feindt geschlagen, ja geschlagen.

12

Es wolte niemandt sein der lest.
Die fromen Landzknecht theten auch das best,

Ein ider hett acht auff seine schantze,
 Sie zogen alle mit freuden darher,
 Gleichz giengen sie zum tantze, ja tantze.

13

Die Reuelsche Burger sindt nicht zuuerachten,
 Theten besser als die Pernowischen ihren Eidt betrachten,
 Sie han tapfer vndern feindt geschossen,
 Mit halben Cartowen vnd helen schlangen,
 Das hat den feindt shere verdrossen, ja verdrossen.

14

Nun ziehet zu hauss alle gleich,
 Jr Curschen vnd Ordenshern arm vnd reich.
 Jr schaffet doch hier keinen fromen.
 Wolt jr einen gewaltigen König veriagen,
 Must jr viel sterker komen, ja komen.

15

So oft jr euch das habt furgenomen,
 Seidt jr zu grossen schaden gekommen.
 Ewr Obersten ist euch abgeschossen,
 Oldenböken vnd andere Beuelhaber mher,
 Habt jr zu pfandt gelossen, ja gelossen.

16

Vnd seit jr den so kune Heldt,
 So ziehet widder den Reussen zu feldt,
 Thut widder ihn Ritterlich fechten,
 Der euch den ersten schaden hatt gethan,
 Von Junkern gemacht zu knechten, ja knechten.

17

Wolt jr nu folgen meinen Radt,
 So gibt euch zur Kon. Maiestat
 Zu Schweden den fromen Herren.
 Er ist kein vnchrist noch Papist,
 So wird euch Godt besser gluck bescheren, ja bescheren.

18

Godt im himel erst vnd lest
 Hat alzeit bey vns gethan das best,
 Den wollen wir lob, ehr vnd priss geben,

Vnd vns gar nichtes messen zu,
Er geb vns das ewige Leben, ja Leben.

Amen.

Ohn tadelers ich nicht fichten kan,
Versuchs ein ander hatt gleichen lhon.

Som författare till denna visa anger sig under texten Joachim Fruchtenicht. Namnet är ingen pseudonym¹. Ett brev på tyska, daterat Reval den 26 september 1565, enligt anteckning på baksidan anlänt till Vadstena den 30 okt. samma år, är under-tecknat av Joachim Fruchtenicht och står till innehållet i direkt samband med den politiska visan från 1565².

I inledningen anger författaren omedelbart sitt ärende: »Nachdem E: K: Mait: Feinde vnd Widderwertigen hiebeuor vnd allerwege viel Schmehe vnd Schandtschriften vnd Geticht, E. Ko. Mait. vnd deren Reichsverwandten darmit zuuerkleinern vnd Jr Lob zu mindern, jedoch alles mit Vnwarheit ausgesert, vnd woll ich dasselbe durch mein Schreiben vnd Geticht zu dempfen vnd abzulhenen, viel zu gering vnd vnreifen Verstandes³.» Han kan inte underlåta att anse som sin plikt att göra allt för att öka och utbreda konungens ära och rykte och har därför redan tidigare, »lang hiebeuorn», skrivit ihop två visor, vilka han tillställt konungen. Nu har han återigen gjort en visa över krigshändelserna, som utspelat sig i hans trakter såsom de »im Grunde gegeben vnd zugetragen» och överlämnar denna till konungen, besvärjande honom att ej värdera den efter dess yttre form och skönhet utan uppta den som ett bevis på hans vilja att tjäna honom och för den nytta den kan göra honom.

Något krav på belöning har ej Fruchtenicht, men Jacob Turesson⁴ hade meddelat honom, att konungen för de två tidigare visorna hade tillerkänt honom 100 thaler, som han dock ej erhållit och ej heller gör anspråk på att få. Men — fortsätter han — han har nu en längre tid icke utan heder gjort konungen tjänst med flera ryttare och därunder förlorat en del hästar och därutöver lidit åtskillig skada, dessutom har han varit konungens överstar till

¹ Så anse G. Rudbeck (Skrifter till Sveriges historia, s. 15) och H. Schück (Svensk litteraturhistoria, I, 1890, s. 413), medan I. Collijn ställer sig mer tveksam (Sveriges bibliografi, I, s. 329).

² Brev till Erik XIV. Riksarkivet.

³ Skriften moderniserad, i fråga om interpunktion och de stora bokstävernas användning.

⁴ Riksrådet Jacob Turesson Rosengren.

stor nytta genom de upplysningar han lämnat dem, för vilka tjänster han emottagit en förläning som han inte kan anse som något rättvist vederlag, då godset legat inom det av fienderna härjade området (han nämner det »Schadenslandt»). Därför ber han få ersättning för den förlust han lidit genom brevöverbringaren Berend von Slöcker och dessutom förhöjd sold¹. Om konungen beviljar honom detta, vill han göra allt för att befördra rikets ära, nytta och fromma.

Utan något som helst tvekel är den av Fruchtenicht insända visan identisk med den tryckta Ein neue Lied; enbart brevets datum, 26 september, i förhållande till de händelser visan behandlar tyda härpå. Härigenom har en inblick nåtts i dess tillkomst-

¹ Detta avsnitt av brevet är både svårt att tyda och att få ordentligt sammanhang i, men min tolkning torde nog träffa den väsentliga meningen häri:

Nach dem ich aber Ewren Ko: Matt: eine raume Zeit vnderthenigste Dienste mit etlichen Pferden, auch sonst meiner Vocation nach geleistet, darüber in Abgang vieler Pferde, vor dem Feinde, auch sonst gar trefflich Schaden gelitten, vnd nicht ohne Rhum, je vnd allewegen, mit vielen Reiter Jeg . . (?) vnd Pletzen, vnsonst niemandts fortgewalt, viel mher Meutereijen angerichtet, für andern gantz willig vnd gerne gebrauchen lassen, in massen aller E: Ko: Matt: bestalten Obristen so je in Lieflandt gewesen, bewusst vnd des gnugsame Kundtschaft geben müssen, mir aber darjegen vermoge die Bestellung einiger Schadenslandt nicht gegulden, vnd auch lenge mit der Bestellung allein zu behoffen nicht möglich. So bitt E: Ko: Matt: ich hiermit gantz vnderthenigst, gehorsamst vnd demütigst, es wolle dieselbe mich lang geleisteter Dienst geniessen vnd der erlittenen Schadens Ergeltzung wo immer möglich beij gegenwertigen Berendt von Slöcken zukommen lassen, auch sonst die gnedigste vorsehung thu, damit mir die jherliche Besoldung verbessert.

So hab ich dennoch damit E: Ko: Matt: den vnderthenigsten zugeneigten Willen erssueren vnd befinde nicht vnderlassen mogen, E: Ko: Matt: vnd deren Reich, der eingeleibten Pflicht nach Ehr vnd Rhum zumheren vnd meinem von Gott geringen gegebenen Verstandt nach, auszubreiten. Vnd derwegen lang hiebeuorn zweij Lieder zusammen gezogen, vnd dieselben E: Ko: Matt: vnderthenigst zukomen lassen vnd auch nun vnlengst weihn sich E: Ko: Matt: Feinde dieser Ende abermals jegliche dieselbe auf gelhenet, vnd aus diesen Ort gar zuerdrenge vnd erstanden, nicht vmgehen kommen, wie sich alle dinge jm Grunde begeben vnd zugetragen jn ein Liedt kurtz zusammen zubringen vnd zufassen welchs E: Ko: Matt: ich hiermit inligendt thue vber-senden, vnderthenigst gehorsamst vnd demutigst bittende, dasselbe nicht der Kunst vnd Zierligkeit sondern meines vnderthenigsten zugethanen Willens vnd Genutz halber, gnedigst auff vnd anzunehmen. — — —

historia; dess författare var en soldenär, som ville öka sin gunst hos konungen och vetat att begagna sig av tillfälligheterna. De tyska legoknektarna i svensk tjänst i Livland bestod till icke ringa del av baltiska adelsmän, vilka förarmats genom kriget och tvingades att livnära sig på det sätt, som låg dem närmast¹. Troligen tillhörde Fruchtenicht denna kategori av soldenärer; de ord han faller i brevet om förluster i hästar och annat tyda härpå.

Att det lyckades Fruchtenicht att vinna Erik XIV:s bevägenhet med sin verksamhet i hans propaganda synes av den belöning, som konungen tillerkänt honom för de två tidigare visorna — låt vara att den aldrig nått honom — och att även detta tredje bevis på hans tjänstaktighet rönt gott mottagande, framgår rätt och slätt av det faktum att visan blev tryckt. Varför detta skedde förstå vi väl. Den fara, som uppstått för de svenska besittningarna genom de avdankade och förrymda legosoldaternas framfart, hade tillräckligt starkt visat sig genom kuppen i Pernau och hotet mot Reval. Erik XIV accepterade gärna en skrift, som var riktad mot denna soldatesk, helst den ville visa dem det lönlösa i att fortsätta kampen mot honom och uppmanade dem att i stället träda i hans tjänst och lojalt tjäna honom.

De bägge tidigare visorna, som Fruchtenicht hänvisar till i sitt brev till konungen, kunna vi ej yttra oss om. Helt säkert ha även de blivit tagna i anspråk av konungen ehuru numera inga spår finnas kvar av dem. Detta slags propaganda hade i Erik XIV en ivrig tillskyndare, och han har själv tillverkat eller låtit tillverka skildringar och skrifter av samma propagerande karaktär så snart det lämpade sig påverka folkopinionen². Det finns ett intressant principuttalande i en instruktion för ståthållarna i Stockholm år 1563 följande: ther Gudh Alzmechtigste nogon Lyche warder giffuendes och Seeger mott Fienderne, schall sådant blifue publiceret och rychttbart giortt, så och elliest altijdh thet rychte att Lychen och Segerwinning, såsom och näst Gudz hielp well scheer, ähr på högb:te Kongl. M:tz

¹ Annerstedt, s. 17.

² Det märkligaste och största alstret av denna typ är den latinska skriften *Vera et brevis eorum narratio, quae tam in pacificatione quam terrestri bello inter Suecos & Danos tractata & gesta sunt, 1565*, på icke mindre än 56 sidor, som utkom bl. a. för att bortförklara nederlaget vid Axtorna 1565. — Efter Ronnebys erövring i sept. 1564 lät konungen en visa härom gå ut i tryck i ett par tusen exemplar, av vilka dock intet enda är bevarat, jfr C. Silfverstolpe: *Om Jöran Persson och Konungens Nämnd*, *Hist. Tidskrift* 1881, s. 359.

sijdhe, eftter som man såge gerne schee schulle, på thet Folchet blefue ther igenom thes frijmodigere»¹.

Huruvida den visa vi ovan behandlat kom att få någon omedelbar betydelse i Erik XIV:s tjänst kan ej påvisas. Däremot vet vi, att den kom att få en verkningskraft utöver den direkt aktuella. Då en historieskrivare på 1500-talet sammanskrev sin krönika var hans källstoff i allmänhet av begränsad karaktär, han hade ej den tillgång till källor, som kommer den nutida historikern till del. Men även om somliga av tidens krönikörer hade tillfälle att gripa djupare i källstoffet, att begagna urkunder och dokument, rapporter, brevmaterial eller sådant, är det ej säkert att han gjorde det, om lättare till hands liggande material stod honom till buds, t. ex. redan tryckta relationer, flygskrifter o. a.² Erik XIV:s krönikeskildrare Rasmus Ludvigsson har byggt upp sina olika krönikor på en mycket disparat källsamling, på vilken här ej är tillfälle att ingå³. Om man emellertid undersöker Rasmus Ludvigssons krönikor, den tryckta »Erik XIV:s Crönika» som de olikartade handskrifterna⁴, skall man finna, att episoden angående händelserna vid Reval i augusti 1565 finns berörd nästan överallt, från den korta notisen i en handskrift: »Fick härmästaren förräderlig och swikligen Perno och sedan Perno Slåt ifrån the swenske» till den mer detaljrika framställning som den tryckta editionen rymmer. Men ej nog härmed; själva detaljerna i visan återfinnas även hos Rasmus Ludvigsson och det i sådan utformning, att man misstänker mer än en tillfällighet. För översiktlighetens skull parallellställa vi de gemensamma ställena:

str. 5

Vnd wie ihn die verretterey thet gelingen,
Wolten sie die Schweden gar aus Liefland
dringen.

Fur Reuell sind sie gezogen,

Rasmus Ludvigsson,
S. 280.

På then 11:te dag Au-
gusti drog Härmästaren
i Liffland in för Räfte
stad

¹ Hist. Samlingar, utg. av C. Adlersparre, 1798, s. 20.

² Från Tyskland känna vi till, att Sleidanus, reformationstidens mest bekante historieskrivare, som hade rik tillgång till urkundsmaterial, mycket gärna begagnade flygskrifter i sina verk. (V. Weise: Über Quellen der Commentare Sleidani, 1879, s. 10).

³ Jag ämnar senare i en större sammanhängande framställning behandla Rasmus Ludvigssons krönikor såväl i avseende till källor som till deras betydelse för den äldre historieskrivningen.

⁴ Erik XIV:s Crönika, tr. i Handl. rör. Skand. Hist. XII. s. 247; handskrifterna, mestadels i avskrift, finnas på Kungl. Biblioteket, Upsala Universitetsbibliotek och Linköpings Stiftsbibliotek.

*Den Eilften Augusti, sag ich euch furwahr,
Han sie zur obersten Mhalen ihr Leger ge-
schlagen,*

str. 6

*Sie hatten wol bey zwölf hundert pferde
alldar.*

med 1.200 hästar, emot
them drogo the Swenske
och Råfvelse

str. 7

*Hern Henrich Clausson man aus Reuell zie-
hen sach,
Mit Reutern vnd fromen Landzknechten,*

str. 9

Es weret aber nicht gar lange,
— — — —

*Das sie mit schanden mussten weichen.
Sie liessen alle das ihre jm Leger stan,*

slogo them på flykten,
fingo ifrån them theres
tross,

str. 10

*Zwei von ihrem stucken liessen sie stan,
Zwo Fanen liessen sie sich nemen, ja nemen.*

tu fältstycken och 2 fän-
nikor till pris.

Släktskapen mellan krönikan och Fruchtenichts visa är given, och av sammanhanget framgår att visan varit källan för Rasmus Ludvigssons kunskap om episoden. Fruchtenicht har skildrat en händelse, vartill han ej behövt några skrivna källor, en händelse som utspelats i hans omedelbara närhet, i vilken han kanske själv medverkat, och har gjort en visa över denna, som han halvannan månad senare sänder till konungen. Rasmus Ludvigsson har sedan instuvat detaljer ur den i sin krönika i stället för att begagna de omständligare krigsrapporterna, vilka helt säkert stått honom till buds.

Visans historia är emellertid ej slut härmed. Då Erik Jöransson Tegel i början av 1600-talet skrev sin historia om Erik XIV, fanns för honom hela det rika material som brev, rapporter o. dyl. utgjorde till förfogande, men de principer han begagnade för sin historieskrivning voro ej mycket olika Rasmus Ludvigssons. Även han tog med förkärlek till de lättillgängligare skildringarna, även om han gjorde det med något större variation. En huvudbeståndsdel i Tegels historia är Rasmus Ludvigssons krönikesamlingar, vilka han här och var blandat upp med relationer från annat håll jämte aktmaterial. Av händelserna kring Reval i augusti 1565 har Tegel en stor skildring¹, som han i huvudsak

¹ Tegel: Konung Erics den XIV:des Historia, 1751, s. 160 f.

hämtat från Balthasar Russows krönika, vilken utkommit 1578. Men han meddelar även vissa uppgifter utöver Russow. Dem har han fått från Ein neue Liedt via Rasmus Ludvigsson¹.

¹ a. a. s. 160 rad 7 n. 1 n, s. 161, rad 5 u. 4 n. Att Tegel ej hämtat notiserna direkt från visan framgår vid en jämförelse med Rasmus Ludvigssons krönika, s. 280.

Hasse Petrini.
